

Vluchten kan niet meer?

Segregatie en het voortgezet onderwijs

Arie Olthof

Landelijk Kenniscentrum Gemengde Scholen

Inhoud

Voorwoord	3
Een casus	4
1. Inleiding	6
2. Algemeen beeld	8
3. Specifiek beeld: de Amsterdamse situatie	10
4. Beoordeling	13
5. Mogelijke maatregelen	16
6. Aan zet	17
Literatuur	20

Voorwoord

Segregatie is geen nieuw verschijnsel in het voortgezet onderwijs. Wel heeft het in de loop van de tijd door de instroom van niet-westerse allochtone leerlingen een 'kleurtje' gekregen. Het Kenniscentrum Gemengde Scholen heeft vanaf de start in 2007 regelmatig aandacht besteed aan het voortgezet onderwijs. Bijvoorbeeld door het uitbrengen van een handreiking voor scholen en schoolbesturen of door een verkennend onderzoek naar etnische segregatie en activiteiten om die tegen te gaan (Peters e.a., 2008).

Het Kenniscentrum heeft ook bijgehouden wat er op dit gebied aan rapporten verscheen en ook wat er aan activiteiten is ontplooid. Recente overzichten bieden Herweijer (2009), de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2009), de Onderwijsraad (2010), en Shewbridge e.a. (2010).

Gegeven die stroom van publicaties wilde het Kenniscentrum een notitie maken die de stand van de kennis op dit gebied goed weergeeft. We hebben gekozen voor een beknopte notitie, waarin we een globaal en actueel beeld proberen te schetsen van het segregatievraagstuk in het voortgezet onderwijs. Bovendien willen we er onderwijsbestuurders op lokaal niveau handelingsperspectieven mee bieden, omdat op dat niveau het gesprek over en de aanpak van segregatie moet plaatsvinden. Zo mogelijk ondersteund en gefaciliteerd door de landelijke overheid. Vanuit het Kenniscentrum is Arie Olthof de experts op dit gebied. Hij heeft eerder onderzoek gedaan naar het thema, scholen en schoolbesturen geadviseerd en toen er enige tijd een platform van kleurrijke VO-scholen actief was heeft hij daar een rol bij gespeeld. Nu heeft hij ervoor gezorgd dat deze notitie de stand van onze kennis op dit terrein goed weergeeft

Het Kenniscentrum hoopt van harte dat scholen, schoolbesturen, gemeenten en wellicht ook ouders met deze informatie geïnspireerd aan de slag gaan om het onderwijs kleur te geven.

Guido Walraven

Coördinator Landelijk Kenniscentrum Gemengde Scholen

Een casus

Per cursusjaar ingelijst hangen ze aan de muur van de rectorkamer, pasfotootjes van alle leerlingen van de school in de laatste vier jaren. Van een afstandje valt een ding meteen op: het aantal leerlingen is in de afgelopen jaren gegroeid. Kijk je wat nauwkeuriger, dan valt nog iets op: het toenemende aantal meisjes dat een hoofdoekje draagt. Wat is er aan de hand op deze zwarte school voor havo/vwo?

De rector: 'Toen ik hier drie jaar geleden aantrad, trof ik een vervallen gebouw aan. Medewerkers zeiden tegen me: 'we moeten hier weg!' Dat lukte niet en dus zijn we de school grondig onder handen gaan nemen. We zijn in staat geweest het achterstallig onderhoud in te halen. Naast renovatie hebben we ook geïnnoveerd, bijvoorbeeld door in alle lokalen smartboards te plaatsen. Daarnaast hebben we verspreid over het gebouw meer dan 30 camera's opgehangen. Aanvankelijk was ik tegen plaatsing ervan, maar achteraf ben ik er erg blij mee. Leerlingen weten dat die camera's er zijn. Daar gaat een enorm preventieve werking van uit. Wat ook heeft geholpen, is dat de buurt ondertussen flink is opgeknapt. Dat mag voor een belangrijk deel op het conto van de wethouder worden geschreven.'

'Tegelijkertijd zijn we wel doorgegaan met plannen voor de nieuwbouw en wat blijkt nu: medewerkers die drie jaar geleden nog tegen me zeiden dat we hier weg moesten, willen dat nu niet meer. We zijn inmiddels een vrijwel probleemloze school. Op een schaal van een tot vijf beoordelen de leerlingen de veiligheid van de school gemiddeld met een 4,3. Als er al eens wat aan de hand is, komt dat meestal van buiten de school. Met de kwaliteit zit het ook goed. In het laatste Trouw-overzicht scoren havo en vwo allebei een 6. In het afgelopen schooljaar, dat nog niet is meegenomen in dat Trouw-overzicht, scoren we zelfs boven het landelijk gemiddelde met een slagingspercentage van ruim 91 procent, zowel voor havo als voor vwo. In onze *public relations*, waarin we al flink hadden geïnvesteerd, gaan we die resultaten nu verder uitbaten.'

Het succes kent echter een prijs: 'Leerlingen in de onderbouw krijgen per jaar meer dan 1.150 uur les, 150 uur meer dan het wettelijk voorgeschreven minimumaantal. De extra investeringen die daarvoor nodig zijn, maken het exploitatietekort dat we jaarlijks toch al hebben omdat we een kleine school zijn, nog groter. Gelukkig heeft het bestuur het tekort nog altijd voor zijn rekening genomen, maar of dat zo blijft? Sowieso trekken de inspanningen een zware wissel op de school. Afdelingsleiders moeten buffelen om dagelijks de boel draaiende te houden. Deze kinderen vragen nu eenmaal veel meer om aandacht dan op een witte school het geval is. Docenten moeten investeren in hun relatie met de leerlingen. Die pedagogische opdracht is erg belangrijk. Zodra leerlingen de regels overtreden, treden we streng en consequent op.'

Ondanks de inspanningen en de mooie resultaten, wringt het volgens de rector: 'De helft van onze leerlingen is Marokkaans en 40 procent is van Turkse afkomst. Voor onze leerlingen zijn we een goede school, we zorgen ervoor dat ze hun diploma halen. Nogmaals, op onze kwaliteit is op dit moment weinig aan te merken, maar we schieten te kort op het vlak van emancipatie en integratie. Met emancipatie bedoel ik dat leerlingen een zelfstandige positie weten te verwerven, los van hun milieu van herkomst. En met integratie dat onze leerlingen goed beslagen ten ijs komen en kunnen deelnemen aan de Nederlandse samenleving. Een zwarte school als de onze is wat dit betreft eerder een sta-in-de-weg. Natuurlijk proberen we leerlingen voor te bereiden op de Nederlandse samenleving door middel van extra trainingen, workshops en uitwisselingen met witte scholen, maar dat zijn drup-

pels op een gloeiende plaat. Na schooltijd keren leerlingen terug naar hun traditionele thuismilieus. Ze verkeren vooral in een allochtone leefwereld en komen nauwelijks in contact met witte leeftijdgenoten. Echt contact vindt pas veel later plaats, in het hoger onderwijs of op de werkvloer. Het gevolg is dat we de gesloten subcultuur waarvan in dit deel van de stad al sprake is, versterken. Ik vind dat riskant, zeker in deze tijd waarin leerlingen door de negatieve geluiden in de Nederlandse samenleving, toch al geneigd zijn zich terug te trekken in hun traditionele thuismilieu. Daarom mijn stelling: voor onze leerlingen zijn we een goede school, maar voor de stad is dit een slechte situatie. Mijn grote angst is dat de school op termijn door de islamitische orthodoxie gedomineerd wordt en dat mijn leerlingen antiwesters worden. Dat brengt volgens mij voor de school, maar ook voor de hele maatschappij grote risico's met zich mee, risico's die we niet moeten willen lopen.'

Hoe ziet hij de toekomst? 'We moeten een westerse school blijven. Ook al heeft het merendeel van onze leerlingen een islamitische achtergrond, we zullen bijvoorbeeld kerstfeest blijven vieren, omdat integratie in de Nederlandse samenleving voorop staat. Maar het wordt wel steeds lastiger, omdat we in toenemende mate te maken krijgen met leerlingen uit orthodox-islamitische milieus. Dat geeft spanning, bijvoorbeeld als ouders aandringen op een aparte gebedsruimte, of op een snipperkaart, waarmee leerlingen vrijaf kunnen nemen op islamitische feestdagen. Ik zeg wel eens gekscherend: 'we zijn een christelijke school, met heidense docenten en islamitische leerlingen'. We moeten het dus met elkaar in de school over onze identiteit gaan hebben. Steeds meer meisjes dragen zwarte, lange en gelaatbedekkende kleding. Hoe willen we daarmee omgaan? Gaan we dat verbieden, omdat we vinden dat dit niet bijdraagt aan integratie in de Nederlandse samenleving? Als we dat willen, moet daar in de school wel draagvlak voor zijn. Naast die schoolinterne discussie, moet er in de stad natuurlijk ook wat gebeuren. Er is afgesproken dat de populaire witte scholen in de stad niet meer mogen uitbreiden. Prima, maar dan moet er tegelijkertijd wel in de zwarte scholen worden geïnvesteerd zodat die aantrekkelijker worden voor witte leerlingen. Maar dat gebeurt niet. Mengen van leerlingen is op die manier een illusie. Mijn schoolbestuur, andere schoolbesturen, de wethouder, iedereen knikt als ik het probleem aankaart, maar daar blijft het bij. Met een beroep op de grondwettelijke vrijheid van onderwijs wil niemand zich er een buil aan vallen.'

1. Inleiding

De inleidende casus is gebaseerd op een gesprek met de rector van een zwarte havo/vwo-school in een van de vier grote steden. We zouden het ook een 'kleurrijke' of een 'gesegregeerde' school kunnen noemen. Verschillende termen om aan te geven dat een school in vergelijking met de samenstelling van de leerlingenpopulatie in het voedingsgebied, bovengemiddeld wordt bezocht door niet-westerse, allochtone leerlingen. 'Zwart' en 'wit' zijn relatieve begrippen: het gaat om de mate waarin de populatie van een school een afspiegeling vormt van de populatie in het voedingsgebied. Zijn scholen geen afspiegeling van de populatie in het voedingsgebied, dan gaan verschillende sociale groepen leerlingen naar verschillende scholen en is er dus sprake van segregatie. Het proces dat de school in de casus heeft doorgemaakt en doormaakt, is een goede illustratie van wat scholen die verkleuren in het algemeen ervaren. Daarom hebben we de casus ook geanonimiseerd, omdat het ons niet gaat om het verhaal van deze specifieke school, maar om het algemene beeld van wat er gebeurt op zwarte scholen (zie ook Olthof en Laarveld, 2003):

- aanvankelijk: achterstand en (fysieke) verwaarlozing en onvoldoende kunnen inspelen op veranderende maatschappelijke omstandigheden;
- twijfels over het voortbestaan;
- processen en gebeurtenissen in de directe lokale omgeving die doorwerken binnen de schoolmuren;
- maatschappelijke ontwikkelingen die met de leerlingen mee de school binnenkomen, ten opzichte waarvan je als school moet zien te verhouden;
- focus op een veilig pedagogisch klimaat;
- voortdurend gevecht om kwaliteit te blijven realiseren;
- extra financiële en menselijke investeringen die daartoe noodzakelijk zijn;
- een gevoel van tekortschieten ten aanzien van de maatschappelijke integratiefunctie van het onderwijs;
- een gevoel van 'er alleen voor staan', omdat bestuurders de problematiek weliswaar herkennen, maar niet altijd maatregelen (durven, willen, kunnen?) nemen.

Wat naast dit wat sombere rijtje ook typerend is voor zwarte scholen, is de geweldige drive van docenten en schoolleiders om juist voor deze leerlingen wat te willen betekenen, zowel in termen van verheffing – bieden van goed onderwijs dat leidt tot goede resultaten – als in termen van verbinden – integratie in en met de samenleving (zie Herweijer, 2008).

Probleemschets

Segregatie in het voortgezet onderwijs – leerlingen afkomstig uit verschillende bevolkingsgroepen die naar verschillende scholen gaan, waardoor scholen van elkaar verschillen voor wat betreft de sociaaleconomische en -culturele herkomst van de leerlingenpopulatie – is bepaald geen nieuw verschijnsel. Kinderen uit lagere sociaaleconomische milieus van herkomst zijn oververtegenwoordigd in de lagere vormen van voortgezet onderwijs, terwijl kinderen uit hogere sociaaleconomische milieus daarentegen zijn oververtegenwoordigd in de hogere vormen van voortgezet onderwijs. Hieraan ten grondslag ligt de sterke samenhang – een 'sociologische wetmatigheid' volgens sommigen – tussen milieu van herkomst en leerlingprestaties. Al in de jaren zeventig van de vorige eeuw was deze segregatie een van de aanleidingen voor het plan om de verschillende vormen van voortgezet onderwijs onder te brengen in een schooltype, de zogenaamde middenschool.

De middenschool kwam er niet. Ook andere vormen van meer geïntegreerd voortgezet onderwijs (voortgezet basis-onderwijs) zijn uiteindelijk niet ingevoerd. In het proces van schaalvergroting zijn sinds de jaren '90 van vorige eeuw wel meer brede scholengemeenschappen (vmbo tot en met vwo) ontstaan, maar binnen die (brede) scho-

lengemeenschappen worden leerlingen steeds vaker vanaf het eerste leerjaar in relatief homogene niveaugroepen geplaatst. Hierdoor ontwikkelt het voortgezet onderwijs zich tot een tweestromenland: een vmbo-stroom die voorsorteert op het middelbaar beroepsonderwijs en een avo-stroom die voorsorteert op het hoger onderwijs.

Geïntegreerde vormen van onderwijs kwamen in de afgelopen decennia niet tot stand, maar ondertussen veranderde er in de samenleving wel iets: door de groeiende instroom van niet-westerse allochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs kreeg segregatie 'een kleurtje' (Olthof, 2007). De oververtegenwoordiging van niet-westerse allochtonen in de lagere sociaaleconomische milieus, leidde ertoe dat de lagere vormen van voortgezet onderwijs relatief vaker werden bezocht door allochtone leerlingen. Kort door de bocht geformuleerd: vooral de vmbo-scholen werden zwarter, havo/vwo-scholen bleven wit.

Deze verkleuring van het segregatievraagstuk bracht de landelijke overheid er niet toe de verschillende vormen van voortgezet onderwijs alsnog te integreren. Er werd vooral ingezet op bestrijding van onderwijsachterstanden in het primair en het voortgezet onderwijs. Achterliggende gedachte daarbij was dat wanneer de prestaties van allochtone leerlingen verbeteren, zij ook wel naar de hogere vormen van voortgezet onderwijs zullen gaan. Ten dele klopt die redenering, zoals we in hoofdstuk 2 van deze notitie ook zullen zien. De casus, een zwarte havo/vwo-school, vormt er een goed voorbeeld van. Tegelijkertijd kunnen we uit de casus afleiden dat segregatie daarmee niet tot het verleden behoort. Ook al presteren allochtone leerlingen steeds vaker zodanig dat zij (kunnen) instromen in hogere vormen van voortgezet onderwijs, betekent dat niet dat de scholen die zij bezoeken, gemengde scholen zijn. Door de zogenaamde 'witte vlucht' – witte leerlingen die scholen die verkleuren, links laten liggen en elders naar school gaan – ontstaan er ook zwarte havo/vwo-scholen. Op sommige plaatsen heeft dit al geleid tot de noodgedwongen sluiting van een aantal zwarte havo/vwo-scholen (zie bijv. Brok e.a., 2007a en 2007b), een ontwikkeling die nog steeds gaande is.

Opbouw van de notitie

Eenzijds kunnen we dus stellen dat segregatie voor een deel onlosmakelijk verbonden is met het voortgezet onderwijs, gegeven de hiërarchische opbouw ervan en de sociologisch wetmatige samenhang tussen milieu van herkomst en leerlingprestaties. Hoe deze relatie thans ligt en wat daarvan de gevolgen zijn voor de segregatie in het voortgezet onderwijs, staat centraal in hoofdstuk 2. Anderzijds maakt de casus waarmee we de notitie begonnen duidelijk dat die sociologische wetmatigheid niet het hele verhaal is: verschillen in prestaties tussen autochtone en allochtone leerlingen vormen niet de enige verklaring voor het bestaan van segregatie in het voortgezet onderwijs. Om dit punt te illustreren, gaan we in hoofdstuk 3 in op de situatie in het Amsterdamse voortgezet onderwijs. Alvorens in hoofdstuk 5 maatregelen te verkennen waarmee segregatie kan worden tegengegaan, staan we in hoofdstuk 4 eerst stil bij de vraag hoe de effecten van segregatie kunnen worden beoordeeld. Met anderen woorden, is segregatie een probleem?

Het bevorderen van gemengde scholen is niet langer een doelstelling van het overheidsbeleid. Het huidige kabinet-Rutte aanvaardt het bestaan van zwarte scholen als feit. Om segregatie tegen te gaan, zullen (school)besturen op lokaal/regionaal niveau met elkaar het gesprek (moeten) aangaan over aspecten als:

relevante lokale ontwikkelingen, waaronder segregatie;

- de beoordeling van die ontwikkelingen;
- de mogelijke aangrijpingspunten om samen gericht beleid te ontwikkelen.

In het slothoofdstuk gaan we nader in op deze aspecten en geven we ook aan welke rol de landelijke overheid daar bij zou kunnen vervullen.

2. Algemeen beeld

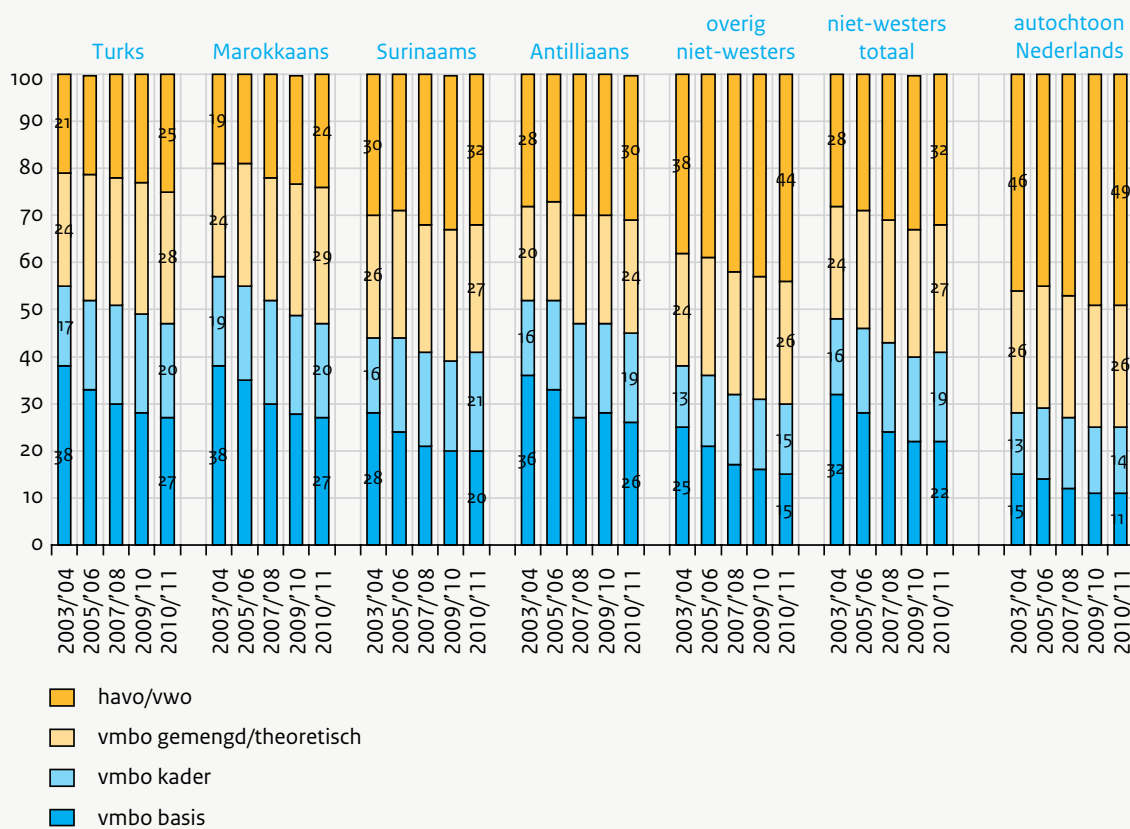
Aan het einde van de basisschoolperiode liggen de cognitieve prestaties van allochtone leerlingen op een lager niveau dan die van autochtone leerlingen. Op de Citotoets in groep 8 beantwoorden allochtone leerlingen aanzienlijk minder vragen goed dan autochtone leerlingen, zowel bij taal als bij rekenen. Waar autochtone leerlingen voor taal resp. rekenen gemiddeld 75 resp. 73 procent van de vragen goed beantwoorden, scoren allochtone leerlingen op beide onderdelen gemiddeld 67 procent goede antwoorden (CBS, 2010, op basis van cijfers over 2008). Wel is er sprake van een verbetering van de onderwijsresultaten van niet-westerse allochtone leerlingen aan het einde van het basisonderwijs.

Deze verbetering in onderwijsprestaties van allochtone leerlingen werkt door in het voortgezet onderwijs. Uit het Jaarrapport Integratie 2011 komt naar voren dat geleidelijk aan een groter aantal niet-westerse allochtone leerlingen naar havo en vwo gaat. In het derde leerjaar 3 is dat inmiddels een kwart van de leerlingen van Turkse of Marokkaanse herkomst en ongeveer 30 procent van de leerlingen van Surinaamse of Antilliaanse herkomst. De achterstand op autochtone leerlingen, van wie nu bijna de helft havo/vwo volgt, is echter nog altijd groot. Omdat autochtone leerlingen ook steeds vaker havo/vwo volgen, is de kloof tussen hen en leerlingen uit de vier grote niet-westerse groepen de afgelopen jaren maar weinig afgenomen.

Niet-westerse groepen hebben de meeste winst geboekt aan het andere uiteinde van het spectrum van het voortgezet onderwijs: het aantal leerlingen in de laagste vmbo-leerweg (de basisberoepsgerichte leerweg) is de afgelopen jaren flink afgenomen. Weliswaar is binnen het hele vmbo een verschuiving gaande van de basis- naar de kaderberoepsgerichte leerweg, maar bij niet-westerse groepen gaat die verschuiving sneller dan bij autochtone leerlingen.

Onderstaande tabel, afkomstig uit het Jaarrapport Integratie 2011 geeft de ontwikkeling in de afgelopen jaren weer.

Leerlingen in leerjaar 3 van het voortgezet onderwijs, naar onderwijsniveau en etnische herkomst, 2003/'04-2010/'11^a (in procenten)

a Cijfers over 2010/'11 zijn voorlopig.

Bron: CBS (StatLine)

Volgens het Jaarrapport is er geen sprake van onderadvisering van allochtone leerlingen. De ongelijke verdeling van herkomstgroepen over niveaus in het voortgezet onderwijs is grotendeels het gevolg van de verschillen in prestaties op de basisschool. Dit zou betekenen dat als allochtone leerlingen in de toekomst in staat zijn hun achterstand in het basisonderwijs verder in te lopen, de verdeling over de verschillende onderwijstypen in het voortgezet onderwijs ook minder ongelijk zal worden. Of dit ook betekent dat allochtone en autochtone leerlingen naar dezelfde school gaan, is echter nog maar de vraag, zoals we hierna in de casus over de Amsterdamse situatie zullen zien.

3. Specifiek beeld: de Amsterdamse situatie

Hiervoor hebben we gezien dat niet-westerse allochtone leerlingen ondervertegenwoordigd zijn in de hogere typen van het voortgezet onderwijs en dat dit overwegend te maken heeft met het achterblijven van hun prestaties. We hebben ook gezien dat zij hun achterstand aan het inhalen zijn. Dit betekent echter niet dat allochtone en autochtone automatisch vaker naar dezelfde school gaan. Bekend is dat autochtone en allochtone groepen leerlingen verschillen in hoe zij een school voor voortgezet onderwijs kiezen. Een onderzoek van de Dienst Onderzoek en Statistiek van de gemeente Amsterdam (2010) vormt van deze differentiële keuzeprocessen een goede illustratie. Hieronder de belangrijkste bevindingen uit dat onderzoek.

In het schooljaar 2008/2009 is de helft van de 65 Amsterdamse scholen voor voortgezet onderwijs gemengd, dat wil zeggen dat het aandeel leerlingen van niet-westerse allochtone herkomst op die scholen ligt tussen de 20 en 80 procent. Een derde van de scholen is zwart; dat wil zeggen dat op deze scholen meer dan 80 procent van de leerlingen van allochtone herkomst is. Vijftien procent van de scholen is wit; dat betekent dat minder dan 20 procent van de leerlingen van allochtone herkomst is. Volgens de onderzoekers is deze segregatie sinds 2002 toegenomen. Op de scholen die in 2002 al zwart waren, is het percentage allochtone leerlingen in vrijwel alle gevallen toegenomen, terwijl op veel van de scholen die in 2002 al wit waren, het percentage allochtone leerlingen nog verder is afgenomen.

Wanneer de segregatie in het voortgezet onderwijs volledig zou worden veroorzaakt door verschillen in onderwijsniveau tussen bevolkingsgroepen, dan zouden scholen van elk schooltype een evenredig aandeel allochtone leerlingen moeten hebben, aldus de onderzoekers. Zo zou elk gymnasium circa dertien procent allochtone leerlingen moeten hebben (omdat dertien procent van de Amsterdamse allochtone leerlingen naar het gymnasium gaan) en elke vmbo-school ongeveer 75 procent (omdat 75 procent van de allochtone leerlingen naar het vmbo gaat). Wanneer scholen van hetzelfde type met elkaar worden vergeleken, dan blijkt dit echter vaak niet het geval te zijn. Een aantal scholen is te zwart in vergelijking met scholen in hetzelfde schooltype en een aantal scholen is te wit. De onderzoekers noemen een school te zwart als er minimaal 20 procent meer allochtone leerlingen op die school zitten dan het gemiddeld aandeel van de scholen van hetzelfde schooltype. Op basis van die beslissing concluderen zij dat van alle 65 scholen in het voortgezet onderwijs, er twaalf te zwart zijn en veertien te wit (zie tabel).

Tabel 3 Scholen te zwart of te wit ten opzichte van het schooltype (+/-20%)

	afspiegeling: % allochtonen	aantal afspiegeling scholen	te zwart: % allochtonen	aantal scholen te zwart	te wit: % allochtonen	aantal scholen te wit
praktijkschool	58-98	6	>98	–	<58	–
VMBO scholen	55-95	12	>95	6	<55	9
VMBO-t - HAVO	47-87	1	>87	–	<47	1
brede scholengemeenschap	35-75	9	>75	3	<35	3
smalle scholengemeenschap	20-60	5	>60	3	<20	1
gymnasia (incl. atheneum)	0-35	6	>33	–	niet mogelijk	–
totaal		39		12		14

bron: DMO/LAS/IBG, peildatum 31-10-2008

De meeste te witte scholen zijn vmbo-scholen; een derde van de vmbo-scholen is te wit. Deze te witte scholen zijn voornamelijk specifieke vakscholen, groenscholen en scholen met een specifieke pedagogische aanpak. Er is niet een bepaald type te zwarte school dat eruit springt. Zowel verschillende type vmbo-scholen als verschillende brede scholengemeenschappen zijn te zwart. Deze segregatie kan ten dele worden verklaard door de ligging van de scholen: in witte stadsdelen staan witte scholen en in zwarte stadsdelen staan zwarte scholen. Maar de onderzoekers laten zien dat er meer aan de hand is. Allochtone en autochtone leerlingen kiezen op een verschillende manier hun school. Voor allochtone leerlingen is afstand naar de school een heel belangrijke factor. Autochtone leerlingen daarentegen vinden het niet erg om verder te reizen om op een specifieke school onderwijs te volgen. Er is derhalve sprake van differentiële keuzeprocessen aan de vraagzijde. Hier speelt de al eerder genoemde 'witte vlucht' een rol.

Omdat steden en regio's verschillen voor wat betreft bevolkingssamenstelling en het aanbod voor voortgezet onderwijs, zullen de differentiële keuzeprocessen in iedere stad en regio ook verschillend uitpakken. Tegelijkertijd is het beeld van verschillende groepen leerlingen die zich verschillend over de scholen verdelen, herkenbaar voor tal van andere plaatsen, waar zich ook verschijnselen als 'witte vlucht' hebben voorgedaan en voordoen. Ten slotte: het Amsterdamse onderzoek dat we hierboven ter illustratie gebruikten, dateert uit 2010. Dat de ontwikkelingen doorgaan, wordt duidelijk uit onderstaand krantenbericht uit Het Parool van 19 januari 2012.

Vwo-klassen Nieuw-West stromen leeg

19-01-12 12:07 uur

Het Hervormd Lyceum West heeft met moits een tweetalige vwo-brugklas bij elkaar gesprokkeld. Hier wordt in het Engels biologie gegeven. © Klaas Popma

De vwo-klassen op scholen in Amsterdam-Nieuw-West stromen leeg. De afgelopen vijf jaar is het aantal vwo'ers gedaald met soms wel 35 procent. Havo- en vwo-scholieren uit Nieuw-West kiezen voor een school in het centrum of in stadsdeel Zuid, waardoor de scholen buiten de Ring vmbo-bolwerken worden.

Het Hervormd Lyceum West (HLW) wil de trek naar Centrum en Zuid stoppen. Het houdt vanavond een debat met wethouder Lodewijk Asscher, waar een rapport over de leerlingenstromen in de stad wordt gepresenteerd. Bijna duizend leerlingen uit Nieuw-West fietsen elke dag 20 tot 25 minuten naar een school binnen de Ring.

Veiligheid en sfeer zijn twee belangrijke redenen van ouders om voor een school elders te kiezen, blijkt uit het rapport dat in opdracht van het HLW is gemaakt. De ouders vinden de scholen in Nieuw-West te zwart. Populaire scholen onder de jeugd van Nieuw-West zijn het Cartesius Lyceum, Spinoza Lyceum, Berlage Lyceum, St. Nicolaaslyceum en Gerrit van der Veen College.

Uit het rapport blijkt dat het aantal vwo-leerlingen op het Calandlyceum, Comenius Lyceum en Hervormd Lyceum West sinds 2005 flink daalt. In het vierde leerjaar is het aantal vwo-leerlingen sinds 2005 afgenomen met respectievelijk 18, 29 en 35 procent.

Terwijl het aantal vwo-leerlingen in Nieuw-West blijft dalen, neemt het aantal vmbo-leerlingen daar toe, met ruim twintig procent. In Centrum en Zuid gebeurt het omgekeerde. Daar daalt het aantal vmbo-leerlingen. In 2010 ging bijna een derde van de vmbo-leerlingen in West naar school.

"De scholen in Zuid worden steeds elitairder. Ze werken daar zelf aan mee. Mavo- en havo-afdelingen worden afgestoten en leerlingen met een havo-advies worden tegenwoordig op het St. Nicolaaslyceum geweigerd," zegt rector Carla Neijts van het HLW. Zij vreest voor segregatie in de stad. "Straks staan alle mavo-scholen buiten de Ring en alle havo/vwo-scholen erbinnen."

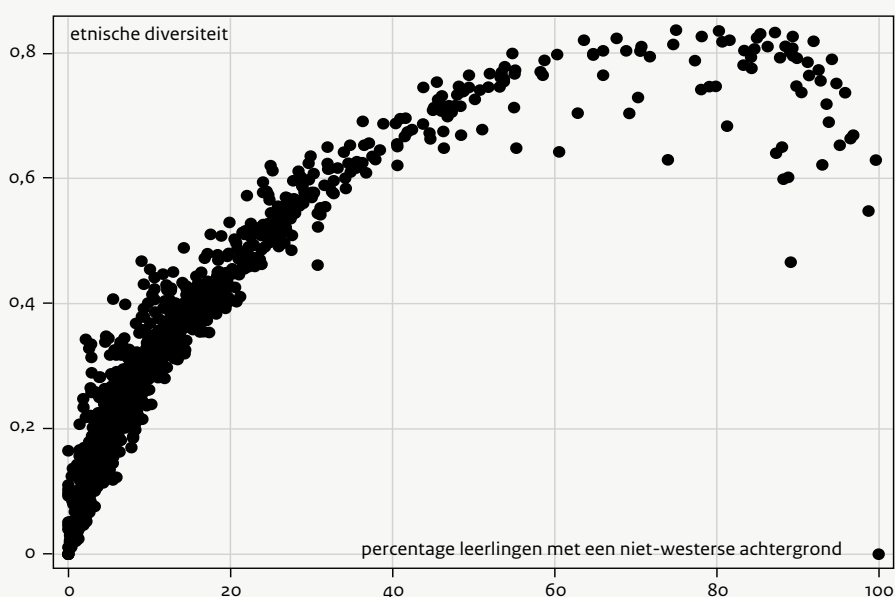
Sinds 2009 krijgen meer kinderen een havo/vwo-advies dan een vmbo-t-advies. In 2011 ging ruim 54 procent van de kinderen uit groep acht naar de havo of het vwo. (Hanneloes Pen)

4. Beoordeling

Aan segregatie in het voortgezet onderwijs, ligt meer dan alleen de wetmatige samenhang tussen herkomstmilieu en onderwijsprestaties ten grondslag. Er zijn klaarblijkelijk ook verschillen in keuzepatronen tussen groepen leerlingen (zie hoofdstuk 3), wat een segregerend effect heeft. Alvorens in hoofdstuk 5 in te gaan op manieren waarop deze segregatie zou kunnen worden verminderd, is het goed om eerst stil te staan bij de beoordeling van de effecten van segregatie. Met anderen woorden, hoe 'erg' is segregatie?

In Nederland is nauwelijks onderzoek gedaan naar zwarte-schooleffecten in het voortgezet onderwijs. Het thema kwam nadrukkelijk op de agenda naar aanleiding van onderzoek van Dronkers (2010) naar de relatie tussen de samenstelling van de leerlingenpopulaties van scholen en de onderwijsprestaties. Op basis van internationale PISA-data concludeert hij dat vijftienjarige leerlingen van scholen met een grote etnische diversiteit minder goed presteren dan vergelijkbare leerlingen van scholen met een homogene samenstelling. Dat geldt zowel voor allochtone als voor autochtone leerlingen. Dit negatieve effect is volgens Dronkers voor autochtone leerlingen het sterkst in onderwijsstelsels zoals het Nederlandse, waarin een hiërarchie van schooltypen bestaan. Daarnaast speelt het aantal en de herkomst van allochtone leerlingen een belangrijke rol. Een hoger aandeel leerlingen uit islamitische landen op een school beïnvloedt de prestaties van alle leerlingen negatief, terwijl een hoger aandeel van leerlingen uit Zuid- en Oost-Azië een positief effect heeft op de schoolprestaties van leerlingen. De praktische implicaties van het onderzoek van Dronkers zijn onduidelijk: over het algemeen zijn zwarte scholen voor voortgezet onderwijs immers heterogeen van samenstelling, zoals Herweijer (2011) laat zien. Volgens hem is de samenhang tussen het percentage leerlingen van niet-westerse herkomst en de mate van etnische diversiteit sterk (Pearson correlatiecoëfficiënt = 0,87), zoals onderstaande grafiek uit de publicatie van Herweijer ook duidelijk maakt.

etnische diversiteit, 2005/'06

a Bij scholen met verschillende vestigingen is uitgegaan van de afzonderlijke vestigingen.

Bron: oCW/CF1 (Onderwijsnummerbestand 2005/'06) SCP-bewerking

Het onderzoek van Herweijer biedt inzicht in de invloed van de etnische en sociaaleconomische samenstelling van scholen op leerprestaties. Herweijer analyseerde de prestaties van 4.600 leerlingen in het derde leerjaar van het vmbo, havo en vwo op het gebied van Nederlandse taal en wiskunde op 67 scholen. Uit zijn onderzoek blijkt dat de verschillen in prestatieniveau tussen scholen vooral worden veroorzaakt door de verschillen in aanwezige onderwijstypen binnen scholen. De etnische en de sociaaleconomische samenstelling van de leerlingpopulaties van scholen blijken daar weinig of niets aan toe te voegen. De uitzondering is het onderdeel woordenschat, waar zich een klein negatief zwarte-scholeneffect voordoet. Het feit dat scholen verschillende niveaus aanbieden, is veel meer bepalend voor prestaties van leerlingen dan de samenstelling van het leerlingenpubliek dat de scholen trekken. Op het specifieke terrein van voortijdig schoolverlaten zijn er overigens wel aanwijzingen dat de etnische contextvariabele van belang is: er is sprake van een negatief zwarte-scholeneffect op het risico van voortijdig schoolverlaten.

Het opleidingsniveau van ouders heeft grote invloed op de verdeling van leerlingen over niveaus in het voortgezet onderwijs, maar uit Herweijers onderzoek blijkt ook dat als die verdeling tot stand is gekomen, het daarna niet veel invloed heeft op de prestaties die op de verschillende niveaus worden geleverd. Dit mechanisme blijkt echter niet van toepassing op de invloed van de etnische herkomst. Hoewel leerlingen op basis van hun prestaties worden geselecteerd voor verschillende niveaus van voortgezet onderwijs, blijven de prestaties van leerlingen uit sommige niet-westerse herkomstgroepen flink achter bij die van autochtoon Nederlandse leerlingen. Met name de achterstand van leerlingen van Turkse herkomst noemt Herweijer opvallend.

De constatering dat wetenschappelijk onderzoek voor wat betreft de situatie in het Nederlandse voortgezet onderwijs nauwelijks effecten van zwarte scholen heeft aangetoond, impliceert niet dat segregatie niet hoeft te worden tegengegaan. Ook zonder het bestaan van wetenschappelijk aantoonbare effecten kan men het bestaan van zwarte en witte scholen als ongewenst beschouwen vanuit het perspectief 'samen leven, samen naar school'. Bovendien: het feit dat die effecten zich vooralsnog niet wetenschappelijk aantoonbaar hebben voorgedaan, betekent niet dat die effecten zich in de toekomst niet kunnen voordoen. Ook wat dit betreft is de rector in de openingscasus illustratief: hij maakt zich zorgen dat allochtone leerlingen zich meer en meer afwenden van de Nederlandse samenleving (verbinden). In een rondetafelgesprek dat we ter voorbereiding op deze notitie met een aantal schoolleiders uit het voortgezet onderwijs voerden, werd hier nog het argument aan toegevoegd dat het tegengaan van zwarte scholen prioriteit zou moeten hebben, omdat er onder allochtone groepen nu nog 'verborgen talent' aanwezig is. Wanneer dat verborgen talent niet op korte termijn wordt aangeboord (verheffen), dan zou de achterstand van allochtone groepen hardnekkiger kunnen worden en zouden zij zich kunnen afkeren van de Nederlandse samenleving. Naast de bestaande witte onderklasse, zou er dan ook meer en meer een zwarte onderklasse kunnen ontstaan. Sociaal maar ook economisch kan Nederland zich dat in de huidige globale kenniseconomie niet veroorloven (vgl. Rinnooy Kan, 2007).

Andere argumenten om segregatie negatief te beoordelen, hebben te maken met de onevenredige druk waaronder zwarte scholen moeten functioneren:

- de omstandigheden waaronder zwarte scholen voldoende kwaliteit (moeten blijven) leveren, zijn relatief zwaarder; taalachterstanden van allochtone leerlingen bijvoorbeeld leiden ertoe dat zwarte scholen veel 'reparatiewerkzaamheden' moeten uitvoeren;

- zwarte scholen moeten meer inspanningen verrichten om voor leerlingen uit gezinnen met een 'maatschappelijk opwaarts mobiele oriëntatie' voldoende aantrekkelijk te blijven; menig zwarte school is in de problemen geraakt omdat de meer ambitieuze autochtone en allochtone leerlingen de school links liet liggen.

Juist omdat er geen 'harde bewijzen' zijn voor negatieve effecten van segregatie, is de beoordeling ervan vooral een kwestie van visie en overtuiging, mede gegeven de aard en mate van segregatie in een specifieke context.

5. Mogelijke maatregelen

De Maatschappelijke Raad (MAR), een adviesorgaan van de VO-raad heeft zich in 2009/2010 gebogen over het vraagstuk van segregatie en onderwijs. De MAR formuleert drie voorstellen om segregatie te bestrijden:

- Regionale spreiding, zodat het aantal kansarme leerlingen op een school wordt beperkt. Goed onderwijs in heteroog samengestelde klassen biedt volgens de MAR de meeste kans op succes.
- Daar waar de leerlingenpopulatie zo is samengesteld dat regionale spreiding niet mogelijk is, adviseert de MAR dat scholen met veel kansarme leerlingen extra worden gefinancierd.
- De MAR wil dat binnen de sector opnieuw een discussie wordt gestart over het uitstellen van de keuze voor een bepaald schooltype. De MAR heeft geen stelselwijziging voor ogen, maar ziet graag op regionaal niveau projecten ontstaan die met name kansarme leerlingen de mogelijkheid bieden hun keuze voor een bepaald type onderwijs uit te stellen.

Bij dit laatste punt refereert de MAR aan het advies Vroeg of laat van de Onderwijsraad (2010), dat de raad in opdracht van de minister van OCW opstelde, naar aanleiding van de constatering van de OESO in 2007 dat door de vroege selectie in het Nederlandse onderwijs leerlingen uit achterstandsgroepen zouden worden benadeeld. De Onderwijsraad concludeert dat er onvoldoende aanwijzingen zijn dat een breed en voor alle scholen verplicht uitstel van het selectiemoment leidt tot een verbetering van schoolprestaties voor alle leerlingen. Wel zijn er volgens de raad zwakkere punten in het onderwijsstelsel, waarvan naast de matige prestaties van de hoogst presterende groep, de geringere kansen van leerlingen met een lagere sociaaleconomische achtergrond de belangrijkste is. Om deze zwaktes in het huidige stelsel tegen te gaan, doet de raad een aantal aanbevelingen. De aanbevelingen die volgens ons ook van belang zijn voor het tegengaan van segregatie, hebben we hieronder opgenomen:

1. **De kop-of voetklas** – een extra jaar tussen primair en voortgezet onderwijs. Vooral voor leerlingen die wel de potentie hebben (bijvoorbeeld blijkend uit een intelligentietest), maar door taalachterstand onvoldoende vorderingen hebben geboekt, zijn voetklassen uitermate geschikt. In elke gemeente zou er volgens de Onderwijsraad een dekkend aanbod moeten zijn. Dat kan bijvoorbeeld door per regio te zorgen voor een bepaald aantal voetklassen bij een bepaald aantal leerlingen.
 2. Vooral leerlingen in afzonderlijke vmbo-tl-klassen (theoretische leerweg) lopen het risico lager te presteren en achter te blijven. Daarom pleit de raad voor **gemengde brugklassen van vmbo-tl en havo**.
 3. Een sterk punt van het Nederlandse stelsel is **de mogelijkheid om door te stromen en om opleidingen te stapelen**. Dit kenmerk zou volgens de raad moet worden gekoesterd en waar mogelijk verfijnd. Doorstroomregels moeten zo veel mogelijk transparant en objectief geformuleerd zijn.
 4. **Niet-doorstroomvakken gezamenlijk organiseren**. Vakken als gymnastiek, levensbeschouwing en cultuur-educatie kunnen heel goed met leerlingen van verschillende schooltypen samen worden aangeboden. Scholen kunnen kiezen voor interne hergroepering of samenwerkingsverbanden met andere scholen aangaan. In dit verband kan ook worden verwezen naar de pilot waarin leerlingen van scholen met verschillende populaties samen hun maatschappelijke stage vervulden (zie Van den Bulk, 2009).
 5. **Experimenten met juniorcolleges**, die het goede van het primair onderwijs (zelfstandigheid van leerlingen, samenhang van vakken, een of twee leerkrachten) en het voortgezet onderwijs (inhoudelijke diepgang, volwassener sfeer) combineren. Het gaat dan om projecten waar groep 8 van de basisschool en klassen 1 en 2 van het voortgezet onderwijs in participeren. Het juniorcollege geeft toegang tot in principe alle soorten vervolgonderwijs.
- Aanbeveling 1 en 5 hebben betrekking op het cruciale overgangsmoment van primair naar voortgezet onderwijs.*

6. Aan zet

Specifiek overheidsbeleid gericht op het tegengaan van segregatie heeft zich in de afgelopen jaren vooral gericht op het primair onderwijs. Voor wat betreft het voortgezet onderwijs lag de nadruk op het tegengaan van onderwijsachterstanden en het bestrijden van het voortijdig schoolverlaten. Nu het huidige kabinet kenbaar heeft gemaakt bestrijding van segregatie niet langer als prioriteit te zien, ligt het niet in de lijn der verwachting dat er ten aanzien van het voortgezet onderwijs alsnog specifiek landelijk beleid gericht op het tegengaan van segregatie tot stand komt. Daarmee zijn vooral (school- en gemeente)besturen op lokaal niveau aan zet. Twee wettelijke overlegsituaties kunnen daartoe worden gebruikt:

- Het overleg in het kader van de **Lokaal Educatieve Agenda** dat besturen en gemeente jaarlijks moeten voeren 'over het voorkomen van segregatie, het bevorderen van integratie en het bestrijden van onderwijsachterstanden, de afstemming over inschrijvings- en toelatingsprocedures en het uit het overleg voortvloeiende voorstel van het bevoegd gezag van in de gemeente gevestigde scholen om tot een evenwichtige verdeling van leerlingen met een onderwijsachterstand over de scholen te komen' (Wet op het voortgezet onderwijs, artikel 118a).
- Het overleg tussen besturen die een **Regionaal Plan Onderwijsvoorzieningen (RPO)** willen opstellen. Het RPO zou kunnen worden gebruikt om afspraken te maken om te komen tot een inrichting van onderwijsvoorzieningen in de regio die segregatie tegengaat. Mondelinge navraag bij een adviesbureau dat op veel plaatsen is betrokken bij de totstandkoming van RPO's leert echter dat bestrijding van segregatie hierbij zelden tot nooit een thema is.

Of besturen op lokaal niveau van deze overlegsituaties gebruik maken of anderszins met elkaar in gesprek zijn over (maatregelen tegen) segregatie, is niet duidelijk. Eerder onderzoek in opdracht van Forum (Ledoux e.a., 2009) in het primair onderwijs maakte duidelijk dat in bijna de helft van de G31-gemeenten in het kader van het overleg over de lokale educatie agenda segregatie niet als zodanig werd geagendeerd. Voor wat betreft het voortgezet onderwijs zou het ministerie van OCW opdracht kunnen geven te inventariseren hoe er lokaal invulling aan artikel 118a van de Wet op het voortgezet onderwijs wordt gegeven. Op basis van een dergelijk onderzoek zouden goede praktijkvoorbeelden kunnen worden beschreven en verspreid.

Schoolbesturen en gemeenten die het voorkomen en bestrijden van segregatie willen bespreken, moeten idealiter een aantal vragen met elkaar bespreken:

1 *Wat zijn belangrijke ontwikkelingen in het voortgezet onderwijs in onze regio voor wat betreft leerlingstromen? Is er sprake van segregatie? Zo ja, hoe uit zich dat?*

Deze eerste vragen zijn niet altijd even gemakkelijk te beantwoorden, omdat scholen vaak niet beschikken over feitelijke gegevens. Er zijn wel bepaalde observaties, maar hard zijn die niet altijd. Wanneer het vermoeden bestaat dat er van segregatie sprake is, kan het de moeite waard zijn om in overleg met de gemeente een nader onderzoek te (laten) uitvoeren, zodat er een meer onderbouwd beeld met betrekking tot de mate waarin en de wijze waarop segregatie zich voordoet. Een vergelijking met het onderzoek zoals de dienst Onderzoek en Statistiek van de gemeente Amsterdam heeft uitgevoerd (zie hoofdstuk 3 van deze notitie) ligt voor de hand. De komst van het onderwijsnummer zal dit type onderzoek vergemakkelijken. Het ministerie van OCW zou het doen van dit type onderzoek verder kunnen faciliteren en stimuleren.

2 Hoe beoordelen we dat beeld?

Zoals we hiervoor hebben gezien, kan segregatie verschillend worden beoordeeld. Om tot gemeenschappelijke actie te komen, is het van belang om het geschetste beeld samen te bespreken en te beoordelen: hoe 'erg' vinden we deze situatie en hoe urgent is de problematiek?

3 Welke aangrijpingspunten zien we om segregatie tegen te gaan?¹

Hierbij kan worden gedacht aan:

- kwaliteitsverbetering van het basis- en/of het voortgezet onderwijs, zodat scholen het beste uit leerlingen halen (verheffen; aandacht voor taal en rekenen in alle vakken is hierbij van belang) en hen leren samen te leven (verbinden, burgerschapsvorming);
- ondersteuning en voorlichting aan leerlingen en ouders, zodat de keuze voor een school voor voortgezet onderwijs 'rationeler' wordt;
- het nadrukkelijker betrekken van ouders bij het reilen en zeilen in de school en het 'typisch Nederlandse' maatschappelijke middenveld;
- versterking van de oriëntatie op opleiding en beroep onder allochtone leerlingen, zodat zij minder stereotiep, maar kansrijker kiezen voor een vervolgopleiding; hierbij is het van belang de link te leggen met allochtoon ondernemerschap ('rolmodellen');
- meer flexibiliteit in het onderwijsstelsel, bijvoorbeeld door middel van:
 - kop- of voetklassen;
 - gemengde brugklassen vmbo-t/havo of kansklassen;
 - doorstromen en stapelen vergemakkelijken, onder meer door leerlingen goed voor te bereiden en hen daarin ook te begeleiden;
- daar waar mogelijk leerlingen uit verschillende groepen/scholen, samen leeractiviteiten laten ondernemen;
- vormen van gemeenschappelijk aanmeldbeleid in stad en/of regio: centrale inschrijving en verdeling van leerlingen over scholen voor voortgezet onderwijs;
- onderbrengen van de onderbouw van scholen voor voortgezet onderwijs in juniorcolleges;
- verder (gezamenlijk) professionaliseren van leraren;
- ontwikkeling en implementatie van effectieve en attractieve onderwijsconcepten;
- op lokaal niveau het structureel met elkaar in contact brengen van schoolleiders en -bestuurders van verschillende scholen, zodat zij met elkaar in gesprek raken en blijven over elkaars situatie.

Op lokaal niveau moet over te nemen maatregelen afspraken worden gemaakt. Het ministerie van OCW kan dit stimuleren door goede voorbeelden in beeld te brengen en te verspreiden.

¹ Deze aangrijpingspunten zijn voor een deel gebaseerd op het advies van de Onderwijsraad (zie hoofdstuk 5) en op de uitkomsten van een rondetafelgesprek dat we hebben gevoerd met een aantal ervaringsdeskundigen uit het voortgezet onderwijs (Bart Engbers, vml. directeur van het Vader Rijncollege in Utrecht; Ferd Stouten, bestuurder van de Montessori Scholengemeenschap Amsterdam; Fred Kulik, lid centrale directie Etty Hillesum Lyceum Deventer; Paul Platt, plv. hoofd Stadszaken/afd. Jeugd, Onderwijs, Sport, gemeente Haarlem).

Ten slotte

Zwarte scholen ontstaan onder meer door 'witte vlucht': autochtone leerlingen die bij de toename van het aandeel allochtone leerlingen op een school, die school links laten leggen, waardoor de school in enkele jaren tijd verkleurd. Om segregatie tegen te gaan, zou 'witte vlucht' moeten worden voorkomen. Hieraan refereren we in de titel van deze notitie. Met de titel doelen we echter vooral ook op de urgentie van het vraagstuk: in een samenleving waarin alom wordt gewezen op het belang van integratie van allochtone bevolkingsgroepen, zouden alle betrokkenen in het onderwijs hun verantwoordelijkheid moeten nemen om samen segregatie tegen te gaan: ervoor vluchten kan niet meer.

Literatuur

- Brok, P. den, M. Hajer & J. Patist (2007a). *Casus Niels Stensen College*. Uitgevoerd in opdracht van de Onderwijsraad. Te raadplegen via de website van de Onderwijsraad, www.onderwijsraad.nl.
- Brok, P. den, M. Hajer & J. Patist (2007b). *Casus Thorbecke college*. Uitgevoerd in opdracht van de Onderwijsraad. Te raadplegen via de website van de Onderwijsraad, www.onderwijsraad.nl.
- Bulk, L. van den (red.) (2009). *Eindrapportage Maatschappelijke stage en inburgering; Maatschappelijke stage plus*. Rotterdam: Kenniscentrum Gemengde Scholen.
- CBS (2010). *Jaarrapport Integratie 2010*. Heerlen: CBS.
- Dienst Onderzoek en Statistiek van de gemeente Amsterdam (2010). *Segregatie in het voortgezet onderwijs*. Fact sheet 4. Amsterdam: Dienst O&S.
- Dronkers, J. (2010). *Positieve maar ook negatieve effecten van etnische diversiteit in scholen op onderwijsprestaties? Een empirische toets met internationale PISA-data*. Maastricht: Maastricht University (inaugurele rede).
- Herweijer, L. (2008). *Segregatie in het basis- en voortgezet onderwijs*. Hoofdstuk 8 in: *Betrekkelijke betrokkenheid*. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. Den Haag: SCP.
- Herweijer, L. (2009). *Making up the Gap. Migrant Education in the Netherlands*. Den Haag: SCP.
- Herweijer, L. (2011). *Gemengd leren. Etnische diversiteit en leerprestaties*. Den Haag: SCP.
- Ledoux, G. e.a. (2009). *Bestrijding van segregatie in het onderwijs in gemeenten. Verkenning van lokaal beleid anno 2008*. Utrecht: Forum.
- Onderwijsraad (2010). *Vroeg of laat. Advies over de vroege selectie in het Nederlandse onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Olthof, A.L. (2007). *Segregatie in het onderwijs. Of hoe een oud thema in een gekleurd jasje terugkwam*. In: *Meso magazine*, jrg. 27, nr. 157, pag. 17-21.
- Olthof, A.L. & K. Laarveld (2003). *Kleurrijke scholen voor voortgezet onderwijs*. Alphen aan de Rijn: Kluwer (Meso focus 52).
- Peters, D., M. Haest & G. Walraven (2008). *Perspectieven voor het tegengaan van etnische segregatie in het voortgezet onderwijs. Een verkennend onderzoek*. Amsterdam: Walraven en Haest.
- Rinnooy Kan, A.H.G. (2007). *De fictie van de gelijke kansen Nederlands onderwijs versterkt juist ongelijkheden en achterstanden*. In: *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2007.
- SCP (2012). *Jaarrapport Integratie 2011*. Den Haag: SCP.
- Shewbridge, C. M. e.a. (2010). *OECD Reviews of Migrant Education*. Netherlands. Parijs: OECD.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2009). *Vertrouwen in de school*. Over de uitval van 'overbelaste' jongeren. Amsterdam: Amsterdam University Press.